

Ivan Vogrič

Posredovanje slovenskega Penkluba v prid slovenskih političnih zapornikov pred drugo svetovno vojno

Prispevek Joža Mahniča o dejavnosti slovenskega Penkluba pred drugo svetovno vojno, objavljen v Zgodovinskem časopisu,¹ nedvomno predstavlja obogatitev za poznavanje predvojne zgodovine te organizacije. Vloga, ki jo je imel slovenski PEN v tistem času (gre za čas zadnjih petnajstih let pred drugo svetovno vojno, torej od 1926 do 1941), je bila seveda pomembna, saj je pomagal ublažiti marsikatero napetost v razgretem vzdušju tridesetih let. Ta so bila tudi na Slovenskem v znamenju vse večjega idejnega radikalizma, kot uvod v svetovni spopad, ki je nato usodno pljusnil tudi čez meje tedanje skupne države.

V duhu humanističnih vrednot, kot sta sporazumevanje in spoštovanje med narodi in znotraj samih držav, je skušal PEN klub, center Ljubljana (takšen je bil njegov uradni naziv)² pred vojno vnesti večjo strpnost v medčloveške odnose. V ta okvir spadajo v prvi vrsti akcije v prid preganjanih razumnikov, o katerih piše Mahnič. Verjetno je diskretnost, ki je zaznamovala te posege, razlog, ki je nehote zavedel avtorja pri interpretaciji prvega od sedmih predstavljenih in razčlenjenih pisem oz. poslanic slovenskega PEN-a. Gre za pismo oz. pismi z domala enako vsebino, datirani 21. junij 1932, ki ju je slovenski PEN poslal banu Dragu Marušiču in ministru Albertu Kramerju. V njem je zapisal, da *»se v zadnjem času tudi pri nas uvajajo v ravnanju s političnimi obtoženci načini, ki nasprotujejo čutu človeškega dostojanstva in pravičnosti ter smislu zakonov ...«* Pri tem je zaprosil, *»da se tako ravnanje konča«*.

Šenčurski proces

Mahnič trdi, da se pismo nanaša na naše književnike, ki se novembra 1931 niso udeležili volitev v beograjsko skupščino, in ki so jih oblasti nato kaznovale s službeno premestitvijo na jug države. Vendar bolj podrobna analiza kaže, da se je PEN takrat zavzel za neko drugo zadevo, ki je v tistem času vzbudila v slovenski javnosti verjetno še večjo pozornost. Šlo je za obtožence t.i. šenčurskega procesa, ki je razmeroma dobro znan v slovenskem zgodovino-pisju. Povsem neznano pa je tedanje posredovanje slovenskega PEN-a. Šenčurski proces je bil obračun s privrženci tedaj prepovedane SLS, ki so 22. maja 1932 v Šenčurju na Gorenjskem razbili shod provladne stranke JRKD. Obtožencem so sodili v Beogradu februarja in marca 1933 pred sodiščem za zaščito države.³ Da se pismo nanaša prav na to zadevo, pričajo nekateri močni indici, v prvi vrsti prepis prej navedenega pisma banu Marušiču in ministru Kramerju, priloženega pismu, ki ga je Fran Saleški Finžgar poslal Alojzu Gradniku. Pismo je sicer dati-

¹ Joža Mahnič, Dejavnost slovenskega Penkluba pred drugo svetovno vojno, Zgodovinski časopis, 59, 2005, št. 1–2, str. 183–192.

² Da bi se izognili predolgemu uradnemu nazivu, na splošno uporabljamo oznaki slovenski Penklub oziroma kar slovenski PEN; z njima označujemo pisateljsko organizacijo, ki je pred drugo svetovno vojno pokrivala Dravsko banovino, po drugi svetovni vojni pa Slovenijo.

³ Slovenci skozi čas, Kronika slovenske zgodovine, Založba Mihelač, Ljubljana, 1999, str. 310 in 313.

rano 19. junija 1921, vendar je že sam urednik Finžgarjevega zbranega dela ob objavi pisma podvomil, da je bilo napisano takrat.⁴

Nekaj odlomkov iz tega pisma: »...*Vam v prilogi pošiljam dopis, ki ga pošlje PEN klub g. ministru dr. Kramerju in banu dr. Marušiču. Povod temu so zadnji dogodki, ko so orožniki fante tako preteпали v kleti (so zdravniška spričevala), dasi jih niso aretirali in so se fantje sami javili na stanici. Tudi 4 dekleta so gonili bosa, raztrgana, do niti premočena ob najhujši plohi ter jih potem take vso noč pustili na betonskem tlaku v Kranju. So še mnoge druge metode, kar ljudi grozno ogorča in čisto po nepotrebnem. Ako so resnično krivci, naj jih izroče zakonito sodišču, da to opravi z njimi. Gotovo to ni kak nalog od naših oblasti ali onih, ki imajo velevati, je to gotovo bila surova raba avtoritete po modalitetah, ki, kakor veste, jih je svetovni PEN že za božič tako obsodil ...*

... *Čujem, da ste pozvani za preiskovalnega sodnika onih osmerih Slovencev, ki so sedaj v Beogradu. Prav gotovo sem vesel tega, ker vem, da boste kot Slovenec vse boljše razumeli in pravilno tolmačili to politično afero, ki bi utegnila biti tujemu sodniku manj jasna ...*«

Tako Finžgar kot Gradnik sta bila člana PEN-a, s tem da pismo vsebuje več dokazov, da ni bilo napisano leta 1921.

Že začetek pisma (začne se z »*gospod svetnik*«) kaže, da je bilo pismo napisano kasneje, saj je Gradnik postal svetnik naslednje leto. Tako Marušič kot Kramer takrat še nista opravljala zadolžitev bana oz. ministra. Marušič je banoval v letih 1930–1934, Kramer pa je bil minister od leta 1931 do 1934. PEN, ki se pojavlja v pismu, na Slovenskem leta 1921 sploh še ni bil ustanovljen (do tega je prišlo pet let pozneje). Božična obsodba svetovnega PEN-a pa se nanaša na poziv mednarodnega PEN-a v zvezi z ravnanjem s političnimi in verskimi zaporniki, ki so ga centri PEN po svetu (čeprav ne ravno vsi) dali večinoma v objavo za božične praznike leta 1931.

Najpomembnejši dokaz, da pismo ni bilo napisano leta 1921, pa je dejstvo, da je bil Gradnik leta 1932 imenovan v tej zadevi za preiskovalnega sodnika. Ob koncu junija je bilo obtožencev res osem, kot trdi Finžgar v pismu. Po pričevanju kranjskega župnika Matije Škerbca, enega od obtožencev, je Gradnik opravil 23. junija v Beogradu prvo zaslišanje.⁵

Seveda se poraja vprašanje, zakaj je pismo datirano 19. junija 1921. Lahko domnevam, da se je Finžgar pri datiranju enostavno zmotil;⁶ lahko pa je nalašč drugače datiral pismo iz previdnosti ob upoštevanju trde režimske roke. Nekako v tistem obdobju je postalo aktualno službeno premeščanje književnikov-šolnikov, o katerem piše Mahnič. Slovenski PEN je zanje res zastavil svoj vpliv, kot dokazuje Mahnič, vendar do tega je prišlo malo po šenčurskih dogodkih. Po razpoložljivih dokumentih je to bilo avgusta 1932, pri čemer se je PEN spet obrnil na ministra Kramerja.

Poziv mednarodnega PEN-a, na katerega se je skliceval Finžgar v pismu, je temeljil na resoluciji, ki so jo odobrili na mednarodnem kongresu Penklubov v Haagu junija 1931. Da ne bi ostala mrtva črka na papirju, je mednarodna pisateljska organizacija sklenila, da jo v obliki poziva posameznim vladam pošlje v javnost preko medijev v vsaki državi posebej. Vendar

⁴ Fran Saleški Finžgar, Zbrano delo, 15, str. 41, 42 in 431. Izvirnik pisma je ohranjen tudi v Rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice (NUK) v Ljubljani.

⁵ Matija Škerbec, Šenčurski dogodki, Tiskovno dr. RZZOZ, Kranj, 1937, str. 125.

⁶ Da se je mogoče res zmotil pri datiranju, kaže zadnji stavek v pismu: »Ker baš danes godujete, sprejmite moja iskrena voščila«. Alojzi namreč godujejo 21. junija, zanimivo pa je, da sta poslanici za Kramerja in Marušiča datirani prav 21. junija (1932). Zanimivo je tudi, da skrivnostno pismo ni bilo napisano na roko (pri čemer bi bile možne različne interpretacije pisave), ampak na stroj. Dvome, da je bilo pismo datirano junija 1932, bi lahko razpršila kuverta, opremljena z morebitnim poštnim žigom (v primeru, da je bilo odposlano po pošti). Vendar zraven izvirnega dopisa ni nobene kuverte.

tu se je zataknilo, saj je v Jugoslaviji niso objavili očitno zato, ker je bila vsebina poziva za razmere v Jugoslaviji preveč občutljiva. O tem priča pismo, datirano 18. julija, ki ga je Juš Kozak poslal Izidorju Cankarju: »*Pen klubovo spomenico, ki sem jo poslal Jutru, se ne upajo tiskati. Čakajo, če bi izšla v hrvaškem in srbskem tisku*«. ⁷ PEN centri v Jugoslaviji, tako kot v mnogih drugih državah, so ponovno skušali objaviti spomenico v prazničnem božično-novoletnem času, vendar tudi tokrat, kot kaže, zaman.

Šenčurski proces se je končal z obsodbami. Da so obsojenci padli v nemilost, je bila tudi posledica vsesplošne gonje proti SLS, vključno z vrhovi stranke (Kulovcem, Natlačnom, samim Korošcem itd.). Gonja zoper SLS je sovpadala s časom, ki je sledil razpustitvi te stranke. Njeni vodilni možje so se tedaj znašli celo v internaciji oziroma konfinaciji. SLS se je zavzemala za avtonomijo Slovenije, pri čemer je prav ob koncu leta 1932 izoblikovala t.i. Ljubljanske punktacije, federativni program, v okviru katerega je zahtevala, poleg srbske in hrvaške, tudi uvedbo slovenske zvezne enote v jugoslovanski državi ter priznanje slovenske nacionalne individualnosti (skupaj z imenom, zastavo, finančno samostojnostjo itd.). ⁸ Zoper te zahteve so njeni nasprotniki nastopili precej ostro, saj so jo imeli za poskus razkosaanja Jugoslavije.

Proces v Veliki Kikindi

Zanimivo je, da je bil Alojz Gradnik v vlogi preiskovalca tudi v neki drugi, verjetno še bolj kočljivi zadevi, in sicer v procesu v Veliki Kikindi oziroma v aferi okrog Knjige tovarišev, v katero je bilo vpletenih prav tako osem oseb. Šlo je za književnike Iva Grahorja, Mileta Klopčiča, Franceta Kozarja, Vinka Košaka, Vladimirja Premruja, Franceta Oniča, Alfonza Gspana in Toneta Seliškarja. ⁹

Afera je izbruhnila v najbolj neprijetnem času, to je neposredno po uvedbi Aleksandrove diktature. Slab mesec po usodnem šestem januarju 1929 je bila natisnjena v Veliki Kikindi pesniška antologija Knjiga drugova (Knjiga tovarišev) s platnicami v rdeči barvi. Šlo je za zbornik s socialno vsebino s prispevki pesnikov mlajše generacije iz domala celotnega jugoslovanskega prostora, med njimi tudi devetih slovenskih literatov: osmih prej navedenih književnikov in tedaj že pokojnega Srečka Kosovela.

Knjiga sploh ni prišla do bralcev, saj jo je policija takoj zaplenila. Kmalu zatem je romala ovadba na državno sodišče v Beograd. Sum so vzbujali že sami naslovi mnogih objavljenih pesmi (Proletarci, Zastave pohojenih, Pesem delavskemu sinu, Razodetje upora itd.), še bolj pa vsebina predgovora (sprva ga je nameraval napisati Miroslav Krleža, vendar je kasneje preklical svoj sklep), ki se je dobesedno glasil tako: »*Milijoni zahtevajo obračun, veliko jih je, ki srdito, skrivaj čakajo. Ni mogoče preprečiti in izigrati hudournika potlačenih pravic,*

⁷ Juš Kozak, Zbrano delo, 10, DZS, Ljubljana, 1997, str. 414. Besedilo resolucije-poziva se je glasillo:

»Mi, podpisani člani oziroma častni člani nepolitičnega in svetovnega združenja piscev, ki zastopa približno 4000 piscev iz 35 držav, ob vsem spoštovanju želimo opozoriti vse vlade, da razmislijo o naslednjem:

Od časa do časa je zavest sveta vznemirjena in pretresena zaradi vesti – zdaj v tej, zdaj v oni državi – o slabem ravnanju nad ljudmi, ki so zaprti zaradi njihovega političnega ali verskega prepričanja. Naj nam bo dovoljeno ugotoviti, da so vlade posebno v takšnih primerih dolžne paziti, da se ne kršijo zakoni človečnosti. Pri tem želimo tudi spomniti vlade, naj ne pozabijo, da nič ne vzbuja nejevolje celotnega sveta do kake države kot vesti o slabem ravnanju zoper ljudi, zaprte zaradi političnih in verskih razlogov, in da danes to neprimerno ravnanje mora priti prej ali slej v javnost.«

⁸ Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta, uredila Peter Vodopivec in Joža Mahnič, Slovenska matica, Ljubljana, 1997, str. 22.

⁹ Seliškar je leta 1931 postal član »seniorskega« PEN, ostala sedmerica pa se je že prej včlanila v Mladi PEN, kot neke vrste pripravnico za sprejem v slovenski PEN. To izhaja iz evidenc novembra 1930.

zadržanih moči. S tem zahtevajo odgovor in uresničitev. Sleherni pritisk samo podžiga požar, ki bo slej ali prej vzplamenel, potres, ki podtalno grozi ...»¹⁰

Že to je bilo dovolj, da je državni tožilec začel kazenski postopek zoper snovalce in sodelavce zbornika, ki so bili obtoženi na podlagi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Na udaru sta se znašla zlasti urednika almanaha Jovan Popović iz Velike Kikinde in Novak Simić iz Zagreba, ki jima je obtožnica očitala, da sta hotela uporabiti knjigo za propagando ilegalnega boja proti obstoječemu redu. Dejavnost Jovana Popovića so povezovali z delovanjem nekaterih komunistov v Sarajevu. Urednika almanaha sta v času priprav na zbornik pridobila slovenske sodelavce preko uredništva Mladine, kateremu sta naslovila pismo poleti 1928. Mladina je pripadala Kosovelovemu krogu ljudi, v katerem je kot eden njegovih najboljših prijateljev in sodelavcev deloval pesnik, pisatelj in kritik Ivo Grahor. Iz kroga Mladine (pozneje Svobodne mladine) je izhajal tudi pesnik Vinko Košak, ki je objavljajl pesmi s socialnim nabojem in literarne ocene ter razmišljanja o družbenih vprašanjih. Mladino je urejal v letih 1926–1927, približno v istem času kot Alfonz Gspan, prav tako pesnik in kritik. Med sodelavci tega lista je bil Vladimir Premru. Tone Seliškar, Mile Klopčič in France Kozar so se v tistem času uveljavili kot pisci moderne socialne poezije. Najbolj avtentičen je bil Kozar, sicer rudar iz Hrastnika. France Onič pa je zrased v futurističnem krogu. Njegova lirika se je kasneje preoblikovala in obravnavala socialno in avtorefleksivno tematiko. Osmerica slovenskih sodelavcev Knjige tovarišev se je znašla pod udarom organov pregona oktobra 1929, ko je prišlo do policijskih hišnih preiskav in zaslisanj. Na prepihu je bil zlasti primorski emigrant-študent Ivo Grahor, ki ga je bremenilo predvsem dejstvo, da so mu organi pregona zaplenili kopico komunističnega gradiva. Zaradi narave obtožb je ljubljanska policija že takrat zaprosila sodišče, naj ga po končanem kazenskem postopku – glede na to, da je bil italijanski državlján – izžene iz države.

Na podlagi obremenilnega gradiva je policija v Veliki Kikindi nato zahtevala, naj se slovenski obtoženci kot sokrivci priprejo in privedejo v Veliko Kikindo, kar se je kasneje tudi zgodilo. Večino teh so prignali v tamkajšnje zapore januarja 1930, razen Košaka in Oniča, ki sta prišla tja nekoliko kasneje.

Eno ključnih vlog v kazenskem postopku je imelo državno sodišče za zaščito države, ustanovljeno januarja 1929, katere član je bil tudi Alojz Gradnik. Pripadala mu je zelo nevhaležna naloga preiskovati slovenske literate, v prvi vrsti Iva Grahorja, ki je prav tega leta dobil nalogo, da organizira Mladi PEN.¹¹ Gradniku so zaupali preiskovalne naloge v Sarajevu, dolžán je bil uvesti postopek, ugotoviti krivdo obtoženih, hkrati pa tudi njihove zveze z ilegalno komunistično stranko.¹² Nič nenavadnega torej, če so v literarnih krogih začele krožiti govornice o njegovi pedantnosti pri opravljanju sodniških nalog, ki so jo nekateri videli kot dokaz njegove privrženosti diktaturi in jugo-nacionalističnemu prepričanju. Slovenski PEN se je takrat znašel v kočljivem položaju. Na enem bregu je bil eden od njegovih prvih članov, na drugem pa obtoženi, ki so center zaprosili za pomoč. Iz pisma, ki ga je Vinko Košak poslal iz Murske Sobote 29. oktobra 1929 (se pravi neposredno po hišnih preiskavah) svojemu nekdanjemu profesorju Izidorju Cankarju, izhaja, da je bil tedanji podpredsednik PEN-a seznanjen s pri-

¹⁰ Podatke o procesu v Veliki Kikindi sem v glavnem povzel iz naslednjih virov: Stanko Janež, Ludvik Mrzel, Prispelki za oris življenja in dela, Obzornik, 38, 1983, št. 11, str. 816–822 in št. 12, str. 882–891. Emil Cesar, Knjiga drugova in Slovenci, Borec, 30, 1978, št. 10, str. 557–567 in št. 11, str. 595–608.

¹¹ To izvemo med drugim iz pisma Antona Vodnika bratu Francetu 29. marca 1929. V njem je zapisal, da »sedaj se snuje v Ljubljani tudi mladi Pen-klub po zgledu Londona... Naloga, da organizira ta mali Pen, se je poverila Grahorju...» (Anton Vodnik, Zbrano delo, 4, DZS, Ljubljana, 1997, str. 379–380).

¹² Franc Zadravec, Pesnik Alojz Gradnik (1882–1967), Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1999, str. 40–43.

merom Knjige tovarišev. V pismu se je namreč Košak zahvalil za trud, ki ga je Cankar izkazal tako njemu kot Oniču. Kaže, da se je Cankar pozanimal za primer, saj je Košak v pismu sprejel pred tem izražena Cankarjeva zagotovila in sam ugotovil, »*da ni tako hudo in da bi bila vsaj zaenkrat vsakršna intervencija pri g. ministru dr. ju Antonu Korošču nepotrebna ...*«¹³

Veliko večja zaskrbljenost je vela iz pisma, ki ga Alfonz Gspan skupaj z ostalimi sedmimi obtoženimi poslal iz preiskovalnega zapora pri okrožnem sodišču v Veliki Kikindi, 8. februarja 1930 na naslov Izidorja Cankarja. Ker se je nanj obrnil kot »gospod profesor«, v kasnejšem pismu pa kot »gospod dekan«, sodimo, da ga je poznal iz študijskih let. V pismu je poudarjena negotovost zaprte osmerice (»*zdaj poteka že tretji teden odkar smo tukaj, pa še zmeraj ne vemo, pri čem smo*«), hkrati pa trpka ugotovitev, da zoper dobršen del sodelavcev Knjige tovarišev niso uvedli nikakršnega postopka. Vseh sodelavcev je bilo namreč okoli trideset, od tega so bili trije obtoženi kot glavni krivci, takoj za njimi – kot sokrivci – pa so bili člani osmerice Slovencev: »*Po našem mnenju je vse to osebna zasluga pesnika Padajočih zvezd (Alojza Gradnika – op. pisca) – druge razlage nimamo*«. Navezava na Gradnika ni bila naključna, saj je malo pred tem napisal satirično pesem Novim oračem, namenjeno tistim mladim, »*ki so nas 'stare' hoteli vreči v staro šaro*.« V njej se je navezal na tri od osumljencev, Klopčiča, Premruja in Gspana ter na Antona Ocvirka. Polemika je sledila ne prav ugodni kritiki Mileta Klopčiča v Ljubljanskem zvonu v zvezi z njegovo Kitajsko liriko leta 1929, da ne govorimo o oceni Vladimirja Premruja, izrečeni nekaj let prej v Mladini, ki je Gradnika kratkomalo označila za jugoslovanskega šovinista.¹⁴

V zgoraj navedenem pismu je tudi govor o odbiti pritožbi proti podaljšanju preiskovalnega zapora, s tem da je na koncu naveden spisek oseb in ustanov, na katere se je nameravala skupina obrniti za pomoč. To so bili vodilni pri delavski zbornici v Beogradu, minister Anton Kristan, sam Izidor Cankar in eventuelno PEN center, Društvo slovenskih književnikov in mogoče dr. Tavčarjeva (vdova Ivana Tavčarja – opomba pisca).¹⁵

Nekaj podobnega je naglasil Vinko Košak dva dni potem, ko je Izidorja Cankarja prosil, naj skuša sam ali morda v povezavi s slovenskimi kulturniki in literarnimi organizacijami doseči, da se njega in ostale vsaj do razprave izpusti na svobodo. Isti dan se je oglašil tudi Gspan, ki je Cankarja spet zaprosil za intervencijo »*če je drugače nemogoče, vsaj v svojstvu podpredsednika Pen-kluba*.« Vsekakor pa je v pismu vendarle zaznati, da je skupina po tistem računala na ugoden razplet, saj je govor o določenih zagotovilih, ki jih je Anton Novačan, odvetnik skupine in prav tako književnik,¹⁶ prejel od samega Alojza Gradnika. Ta je v pismu, poslanem Novačanu, zatrdil, da ni nobene nevarnosti za skupino, razen za Grahorja.

Obramba osmerice je temeljila na dejstvu, da so bile pesmi, objavljene v Knjigi tovarišev, že pred izidom oziroma zaplembo knjige objavljene v legalnih revijah in zbirkah, kar pomeni, da so bile že podvržene cenzuri. Šlo naj bi torej za ponatis. Osmerica je poleg tega že med zaslišanjem izjavila, da ni imela nobenih stikov z glavnim obtožencem, razen tega da se je odzvala na njegovo povabilo k sodelovanju. V pismu Cankarju je Alfonz Gspan zatrdil, da je Popović celo zlorabil slovenske sodelavce knjige, to pa zato, ker da jim je »*obljubljal vse nekaj drugega, kar je končno izšlo brez naše vednosti*.«

¹³ Arhiv Slovenije, zapuščina Izidorja Cankarja, fond 1660, fascikel 5, št. 562.

¹⁴ Franc Zadavec, n. d., str. 33 in 41.

¹⁵ Arhiv Slovenije, zapuščina Izidorja Cankarja, fond 1660, fascikel 4, št. 516.

¹⁶ Iz seznama članov slovenskega PEN-a izhaja, da Novačan ni bil včlanjen v klub. Res pa je, da je sodeloval na eni prvih prireditveh, na katerih je nastopil slovenski PEN. Šlo je za večer slovenske književne besede v Beogradu maja 1928, na katerem so, poleg Novačana, nastopili z branjem odlomkov Anton Vodnik, Fran Albreht, Oton Župančič in Fran S. Finžgar.

Vloga Gradnika pri razpletu zadeve še zdaj ni docela pojasnjena. Po eni od razlag naj bi zaprosil tožilca, naj slovenske pesnike izpustijo iz zapor, sam pa ublažil prevode njihovih pesmi. Zaradi tega je tožilec odredil izpustitev za pet pesnikov, ki so bili prvič zaprti; v zaporu so pa ostali Grahor, Kozar in Klopčič. Pri tem je zanimivo pričevanje Bratka Krefta. Črnogorski pesnik Djonović mu je dejal, da Gradnik kot preiskovalec ni pritiskal na obtožence. Njegov biograf Franc Zadravec pa je pri tem dodal, da očitno pesnikov ni preiskoval tako, da jim ne bi bilo treba pred sodišče, s tem da svojega sodnijskega položaja ni tvegala.¹⁷ Skratka, ravnal je na podlagi rezultatov preiskave in teže obremenitve, hkrati pa deloval karseda strpno do obtožencev.

Obravnava je potekala od 31. marca do 4. aprila 1930. Na njej so bili vsi slovenski obtoženci izpuščeni, vključno z Grahorjem. Ne obstajajo trdni dokazi, da je PEN uradno res posegel v prid osmerice. Lahko pa slutimo, da so v njeno korist posegli posamezni člani PEN-a. Opreznost PEN-a seveda ni bila naključna, saj je na osmerico legla senca povezovanja s komunisti. Za tiste čase ni šlo za nedolžen sum oz. obtožbo, vsaj če pomislimo na represivne ukrepe proti komunistom. Prav aprila 1929 sta npr. na avstrijsko-jugoslovanski meji pri Sv. Duhu padla sekretar KPJ Djuro Djaković in blagajnik Rdeče pomoči Nikola Hečimović.

Obtoženci so se znašli na prepihu zaradi družbeno-angažiranih tematik, ki so jih obravnavali v svojih delih. Skupina je bila sicer heterogena, vendar je njene članke povezovalo zanimanje za socialna in kulturna vprašanja. Nekateri so žanr, ki so ga obravnavali, imenovali proletarska književnost, ta pa je bila predhodnica socialnega realizma tridesetih let.

Premajhna previdnost ali prevelika samozavest?

Dejstvo, da je Penklub previdno ravnal v primerih, ko je šlo za politične zapornike v Jugoslaviji (to velja predvsem za proces v Veliki Kikindi, manj pa za šenčurski proces), se kaže tudi v pismu, datiranjem 28. novembra 1932, ki ga je vidni član zagrebškega PEN-a Juraj Andrassy poslal takratnemu tajniku ljubljanskega Penkluba Francetu Steletu. Nekaj odlomkov: »... Sigurno ste i Vi primili pismo g. Kocmura glede postovanja u kaznionici u Mitrovici. Budući kanim to pismo iznijeti na sjednicu, a predviđjam, da bi se moglo pitati za Vaše stanovište; jer je pisac pisma iz Ljubljane, molim Vas za informacije o piscu i o Vašem gledištu na stvar. Ako još o tome niste stvorili zaključce, molim bar za obavijest, kako se u Vašem krugu privatno misli, imadu li se poduzeti kakvi koraci ...«¹⁸ Iz pisma se ne da natančno razbrati, na koga se omenjeno pismo nanaša,¹⁹ res pa je, da iz njega izhaja neka zadrega v smislu »najprej počakajmo, kaj reče sogovornik, šele potem se mogoče odzovemo.«

Ta zadrega se ne ujema povsem s spomini Josipa Vidmarja. V njih ne omenja nikakršne zadrege, pač pa navaja naslednje: »V skladu s pravili kluba smo pogosto intervenirali za naše politične jetnike, predvsem za komuniste, ki sta jih policija in žandarmerija okrutno preganjali, jetnišnice pa so ravnale z njimi huje kakor s kriminalci.« Vidmar je zapisal, da je dolgoletni predsednik kluba Oton Župančič te pisne intervencije podpisoval z vsem prepričanjem in

¹⁷ Franc Zadravec, n.d., str. 41–43.

¹⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (NUK), arhiv ljubljanskega PEN centra, inv. št. 24/61 (Steletov fond).

¹⁹ Da bi se pismo nanašalo na obtožence v šenčurski aferi, gre izključiti, saj je že omenjeni Škerbec zapisal, da so tja (v primeru, da gre res za Sremsko Mitrovico) obsojence privedli šele po razsodbi, se pravi marca 1933 (Matija Škerbec, n.d., str. 204). V tej kaznilnici so prestajali kazni tako navadni kriminalci kot politični zaporniki. Med njimi je bilo več komunistov, saj, kot trdi tudi sam Škerbec, »so neredko povdarjali, da je okrožni zapor za nje politična akademija, Sremska Mitrovica pa njih univerza?«

brez omahovanja, »čeprav je, kakor smo vedeli, s tem skorajda tvegala svojo eksistenco. Božo Maksimović-Kundak, tedanji radikalski minister za prosveto in kulturo, je nekoč, kakor smo zvedeli, njegovo razrešitev že podpisal, vendar je ni smel odposlati ...«²⁰

Čeprav je klub posredoval tudi v korist političnih zapornikov, ki se niso opredeljevali za komuniste (šenčurski dogodki), je katoliška desnica večkrat očitala slovenskemu PEN-u, da daje potuho komunistom. Najbolj zgovoren tak primer je bil govor najvplivnejšega slovenskega politika med obema vojnama, Antona Korošca, ki je marca 1940 dejal: »Celo Pen-klubi molčijo o stvareh, o katerih bi lahko govorili in bi morali govoriti; molčijo, ne vemo, ali iz velikega strahu, ali pa iz prevelikih ozirov na svoje komunistične člane, katerim ne marajo motiti njihovih velepolitičnih krogov.«²¹ Koroščeva sodba je bila krivična. Delno razlago za to ponuja vidni član kluba, katoliški ustvarjalec France Koblar, ki je kot enega od vzrokov za Koroščekov napad navedel dejstvo, da je po odhodu Izidorja Cankarja (predsednika kluba v letih 1933–1936) v diplomacijo voditelj SLS izgubil najboljšega informatorja in svetovalca v kočljivih zadevah.²² Od takrat naprej naj bi Korošček prešel pod prevelik vpliv skrajno desnih struj v stranki.

Res pa je še nekaj. Sredi tridesetih let je slovenski PEN postal bolj samozavesten v primerjavi z začetnim obdobjem. K temu je nedvomno pripomogel mednarodni kongres Penklubov v Dubrovniku maja 1933, ki je aktualiziral vprašanje človekovih pravic, še posebej v Nemčiji. Kongres je obsodil Hitlerjevo ravnanje s preganjanimi književniki in »lovom na čarovnice«, zaradi katerega je prišlo do izгона oz. bega iz države izredno številnih, predvsem judovskih in levičarskih intelektualcev. Takšno dogajanje ni moglo ostati brez odmeva, še zlasti če pomislimo na številne politične zapornike, začeni s publicistom in urednikom Carlom von Ossietzkijem, Nobelovim nagrajencem za mir leta 1936. Vidno vlogo na kongresu je takrat odigrala tudi številna delegacija slovenskega PEN-a, ki jo je vodil Izidor Cankar. Na primere zaprtih izobražencev je večkrat opozarjala tudi centrala Penklubov v Londonu, predvsem proti koncu tridesetih let oz. po izbruhu druge svetovne vojne. O preganjanju kulturnikov so jo opozarjali predvsem centri PEN v posameznih državah ali pa druge skupine. Sicer pa je na prej navedeno Koroščevo sodbo vplivalo tudi dejstvo, da se je slovenski PEN nekoliko izpostavil. To se je zgodilo predvsem ob zavzemanju za Prežihovega Voranca, ki je v tridesetih letih živel kot politični emigrant v tujini, nazadnje v Parizu. Slovenski PEN se je takrat neuspešno zavzel za njegovo legalno vrnitev v domovino.

Akcija za Franceta Bevka

Prizadevanja slovenskega PEN-a za pomoč preganjanemu Francetu Bevku se razlikujejo od prej navedenih primerov. Predvsem zato, ker je Bevk kot italijanski državljani bival zunaj okvirov Karađorđevićeve države, in ker se je statusno diferenciral od političnih zapornikov v Jugoslaviji. V evidencah v zvezi z njegovo konfinacijo je zapisano, da je bil pisatelj in slovanofil, ki je v preteklosti sodeloval s slovenskimi časniki, izdanimi v Italiji in nato v Jugoslaviji,²³ kar pomeni, da ni bil klasični politični zapornik (kot so bili npr. komunisti, socialisti in drugi antifašisti v Italiji). Res pa je, da je ta formula zamegljevala dejansko

²⁰ Josip Vidmar, *Obrazi*, DZS in Borec, Ljubljana, 1985, str. 138.

²¹ Dr. A. Korošec slovenski mladini, *Slovenec*, 68, 8. marca 1940. Reakcija na Koroščekov govor je bila Spomenica Penkluba senatorju dr. Antonu Korošču, ki jo citira Mahnič v prej navedenem prispevku v *Zgodovinskem časopisu*. Besedilo spomenice je bilo objavljeno tudi v Oton Župančič, *Zbrano delo*, 9, DZS, Ljubljana, 1984, str. 80 in 81.

²² Ana Horetzky Koblar, *Iz zapuščine Franceta Koblarja*, *Nova revija*, 18, 1999, št. 209, str. 166–168.

²³ Adriano Dal Pont-Simonetta Carolini, *L'Italia al confino*, 1, La Pietra, Milano, 1983, str. 544.

stanje, saj so fašistične oblasti v Italiji tudi »slovanofile«²⁴ tedaj obravnavale kot politično vprašanje. Franceta Bevka so italijanske oblasti aretirale in obsodile na štiri mesece zapora v letu ustanovitve slovenskega PEN-a (1926). Zaradi pisateljsko-publicistične dejavnosti se je nato večkrat znašel pod pritiskom, tako da so mu oblasti omejile gibanje v kraju bivanja. Slovenski PEN ga je, na podlagi načela nacionalnosti, včlanil v svoje vrste in mu s tem dal večjo zaslonbo za uveljavitev osebnih pravic. O tem piše med drugim tudi Joža Mahnič v svojih prispevkih.²⁴ Bevkov primer – pisatelj je izviral iz katoliških krogov, s tem da se je v tridesetih letih približal liberalnim nazorom – je precej zaposloval slovenski PEN. Ta se je angažiral za njegovo udeležbo na mednarodnem kongresu Penklubov v Dubrovniku (do česar pa ni prišlo zaradi nasprotovanja italijanskih oblasti), za izboljšanje njegovega položaja in položaja slovenske knjige v Italiji, toliko bolj pa po obsodbi na triletno konfinacijo na jug Italije v začetku leta 1934. Prav tu se kaže razlika v penklubskih prizadevanjih za kulturnike, ki so bili podvrženi represivnim ukrepom. Medtem ko je klub povečini oprezno deloval, ko je šlo za prizadevanja za zaprte politične zapornike v Jugoslaviji (včasih s spomenicami, včasih pa, kot domnevamo, zgolj po osebnih zvezah; sicer pa večinoma brez sodelovanja ostalih dveh Penklubov v državi), je v primeru Bevk uporabil veliko močnejše kanale. S pomočjo zagrebškega in beograjskega centra PEN je v korist primorskega pisatelja posegel, med drugim, pri samem jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Tudi čas odziva je bil precej nagel, saj so se Bevkovi prijatelji v slovenskemu PEN-u angažirali le nekaj dni po Bevkovi obsodbi. Zahtevali so njegovo izpustitev ali pa vsaj premestitev.

Iz ohranjene dokumentacije²⁵ izhaja, da se je slovenski PEN, tako kot v preteklosti, obrnil na kontroverznega predsednika italijanskega PEN-a Filippa Tommasa Marinettija, znanega futurista in Mussolinijevega prijatelja, zaradi njegovih zvez v italijanskih političnih krogih, kar je pred tem omogočilo izpustitev nekaterih preganjanih antifašistov, začevši s Ferrucciom Parrijem. Pritiski na italijanske oblasti so bili uspešni, saj so Bevka čez 40 dni, prav za Veliko noč pomilostili in izpustili. Po povratku v Gorico je čez približno pol leta celo dobil potni list, na katerega je čakal kar osem let. Vidmar v svojih spominih trdi, da so glede ravnanja z Bevkom na fašistične oblasti nekoliko vplivala dogajanja na kongresu v Dubrovniku, povezana z odhodom nemških pisateljev s kongresa, ter intervencija samega literarnega kritika in umetnostnega zgodovinarja Franceta Steleta pri Marinettiju.²⁶

Nekoliko drugačno pa je Bevkovo mnenje, saj je v spominih zapisal takole: »*Tedaj je bil predsednik italijanskega PEN-kluba futuristični pesnik Marinetti, ki je po navadi sam zastopal Italijo na kongresih in se otepal očitkov, da pod Mussolinijem ni duhovne svobode. Moj primer bi dal snovi za nove utemeljene očitke, zato jim je rajši spodrezal korenine; mislim, da pravilno sodim, če rečem, da se imam v prvi vrsti tej okoliščini zahvaliti za mojo prostost. Ko sem Marinettija srečal na kongresu v Barceloni, sem se mu zahvalil. ‚Storil sem vse, kar je bilo mogoče‘, mi je odgovoril. Na kongresu v Buenos Airesu, ko so ga zopet napadli, sem menda jaz reševal njega, ko se je skliceval na moj primer.*«²⁷ Zadnji del Bevkovega pričevanja se nanaša na dogodke na mednarodnem kongresu PEN-a v Buenos Airesu septembra 1936, ko se je na Marinettija vsul plaz obtožb. Najbolj sporna je bila njegova javna opredelitev do

²⁴ Gl. predvsem Joža Mahnič, *Presoje in pogledi*, Slovenska matica, Ljubljana, 2000, str. 182–189 in Joža Mahnič, *Dejavnost slovenskega Penkluba...*, str. 186.

²⁵ NUK, Steletov fond.

²⁶ Josip Vidmar, n.d., str. 525–527.

²⁷ France Bevk, *Mrak za rešetkami*, Lipa, Koper, 1958, str. 121. Za boljše razumevanje primera Bevk gl. tudi Janez Dolenc-France Koblar, France Bevk, *Znameniti Slovenci*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 44–48 in 57–60; France Bevk borec in pisatelj, *Osmi sklic plenuma kulturnih delavcev Osvobodilne fronte 1980*, Nova Gorica, 1980, str. 17; Claudia Salaris, Filippo Tommaso Marinetti, *La Nuova Italia*, Firenze, 1988, str. 12, 139, 151, 153, 186 in 187.

vojaškega posega Italije v Abesiniji leta 1935, pri čemer je pozval italijanske kulturne delavce, naj poprimejo za orožje proti tej afriški deželi. Novembra 1935 se je celo pridružil enotam, ki so sodelovale v agresiji. Njegov aktivni pristop k vojni (na afriških tleh se je zadržal nekaj mesecev) je bil vzrok, da se je na mednarodni ravni znašel izoliran, kar je bruhnilo na dan tudi na kongresu v argentinski prestolnici. Ni bilo prvič, da se je Marinetti skliceval na zadevo Bevk. Na kongresu v Barceloni leta 1935 je govoril o izboljšanju položaja naših pisateljev pod Italijo, ki naj bi – po njegovem mnenju – potekalo sorazmerno s političnim zблиževanjem med državama.²⁸ Marinetti je ob tej priložnosti javno obljubil svojo nadaljnjo pomoč glede nekaterih drugih problemov, povezanih s slovensko knjigo v Italiji. Ni točno znano, ali je na Marinettija zastavila svoje »dobre usluge« tudi centrala v Londonu, dejstvo pa je, da se slednji posredno pojavlja v enem od pisem, ki jih je sekretar mednarodnega PEN-a Hermon Ould naslovil Steletu neposredno pred kongresom. To dokazuje, da se je primer Bevk takrat internacionaliziral, kar ni bilo prvič, saj je razgibal mednarodne penklubske kroge že dve leti prej. Prvič je bila centrala v Londonu seznanjena s primerom v postopku včlanjenja v slovenski PEN, nato pa v času dubrovniškega kongresa, ko se ni mogel udeležiti tega zborovanja. To je takrat odmevalo med samimi udeleženci kongresa.

Bevkova odisejada s tem še ni bila končana. Zanj in za slovensko založništvo v Italiji je bilo še veliko mučnih preizkušenj. Leta 1940 so ga italijanske oblasti spet aretirale. Tokrat mu PEN, tako slovenski kot mednarodni, ni mogel več pomagati, saj je bil svet do glave pogreznjen v vojno.

Zaključne ugotovitve

Prizadevanja za politične zapornike so bila ena od mnogoterih dejavnosti, s katerimi se je pred drugo svetovno vojno ukvarjal ljubljanski center PEN. Bila so tudi ena najbolj občutljivih, saj so neizogibno trčila na dilemo o angažiranem pristopu do ne samo kulturnih, ampak tudi družbenih in celo političnih vprašanj tistega časa na eni strani in zatekanjem v varno zavetje, v katerem naj bi ustvarjali umetniki, na drugi strani. Z drugimi besedami lahko to dilemo vzporejamo s soočenjem med vztrajnim intelektualnim iskanjem, če že ne drezanjem v družbeno-politično področje, in umikom v akademsko udobje oz. t.i. slonokoščeni stolp. Te dileme niso uspešno razrešili ne v slovenskem in niti mednarodnem merilu. Če je v začetnem obdobju (do dubrovniškega kongresa PEN klubov leta 1933) vladala nekakšna zadržanost tudi do vprašanja političnih zapornikov, je od takrat naprej vidna mogoče pretirana samozavest v moč penklubskih idealov. Pomanjkanje nekega ravnotežja je naletelo v prvi fazi na kritike na račun ekskluzivnosti Penklubov, v drugi pa izpostavilo klub kritikam desnice (začenši z obtožbo, da daje klub zavetje komunistom).

Res pa je, da ohranjanje nekega ravnotežja ni bilo enostavno, saj je klub navsezadnje združeval različne skupine in posameznike, ki so se diferencirali tako na ideološki kot siceršnji podlagi (generacijski, umetniški idr.). Včasih so notranje razlike hudo stopile na plan in povzročile krizo znotraj kluba. Vendar to ni več predmet tukajšnjega prispevka.

Klub se je zavzel za politične zapornike ne glede na njihovo svetovnonazorsko pripadnost (katoliško, marksistično oz. liberalno), kar se je skladalo s smernicami mednarodnega PEN-a, odobrenimi na najvišjem nivoju, se pravi mednarodnih srečanjih in izvršilnih organih. Pri tem si je prizadeval ne samo za zaprte književnike, marveč tudi za navadne ljudi.

²⁸ Dom in svet, 48, 1935, št. 7/8, str. 455.

Prizadevanja v prid političnih preganjancev so na splošno ublažila njihov položaj, niso pa uspela zaustaviti dogodkov v Evropi. Kontekst, v katerem so se znašli politični preganjanci nasploh, se je namreč v tridesetih letih nevarno poslabšal in nato prerasel v odkrit konflikt. Zato ostajajo ti naporu kvečjemu precedens za bolj naklonjen čas po drugi svetovni vojni, ki je znova aktualiziral to vprašanje, sploh pa vsa vprašanja, povezana s človekovo svobodo kot osnovnim gibalom razmišljanj modernega človeka.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.